

השפעת הזיקה לשלום עליכם על דרכו הספרותית של י"ד ברקוביץ

יונה אלטשולר

בראיון שנתן ברקוביץ לגליה ירדני ב-1954⁽¹⁾, הוא נשאל על ידי המראיינת האם דרכו בספרות היתה שונה במשהוא אלמלא הכיר מקרוב הן את שלום-עליכם האדם והן את יצירתו. ג. ירדני מבחינה כאן בכירור בין שלום-עליכם האיש לבין יצירתו. גם בתשובתו מפריד ברקוביץ בין שני הבטים אלה. התיחסותו להשפעה הספרותית של שלום-עליכם על יצירתו היא מעורפלת למדי. הוא מסתפק בהבחנות כלליות, וטוען שמעטים הם הסופרים העבריים שלא הושפעו במידה זו או אחרת משלום-עליכם, ושברוך כלל מושפעים הסופרים זה מזה אם כיוודעין ואם בלא יודעין ורק בסוף מזכיר ברקוביץ את עצמו בהכללה בציינו שאף הוא הושפע מרביתו בספרות. לעומת זאת התיחסותו לזיקתו אל שלום-עליכם האיש היא חד משמעית וישירה. הוא טוען שדרכו בספרות לא שונתה עקב קרבתו האישית לשלום עליכם, כיון שיצירתו נבדלת באפיה מזו של חותנו בכך שהוא אינו צוחק ומצחיק את הרבים בניגוד לשלום-עליכם, ועל כך מוסיף הוא שהחל ליצור עוד לפני המפגש עם שלום-עליכם וקרבה נפשית אליו חש עוד כימי נעוריו. במהלך ההרצאה זו המבוססת על עבודת הדוקטור על ברקוביץ שנכתבת בהדרכתו של פרופ' ג. שקד תבחן קביעתו זו של היוצר, תוך אמוץ הגדרה נרחבת יותר של המונח דרך ספרותית, כאשר אין היא מוגבלת לאופיה של היצירה אלא ממוקדת בהקשר הדיאכרוני של ההתפתחות הספרותית.

ההכרות הראשונית של ברקוביץ עם יצירתו של שלום-עליכם באמצעות "די יודישע פאלקס ביבליאטעק" היתה עוד כימי נעוריו בעירתו. מפגש זה נתפס על ידי הסופר בזכרונותיו כרגע מכריע בהתפתחותו, ושלום-עליכם "כאמן ראשון שפתח לפני את דרכי וחתך את גורלי. הוא שהצית בי את הרצון להתכונן כחיהם של בני-אדם קרובים ולהאירם באור המלה הפשוטה והנאמנה". מסתבר אפוא שברקוביץ תולה כאן את זיקתו הבסיסית אל הריאליזם בהשפעתו הספרותית של שלום-עליכם, אולם לנו נראה כי השפעה זו היתה עדיין עקיפה בלבד באותו השלב הראשוני בדרכו של ברקוביץ עוד לפני הופעתו כסופר, שכן ברקוביץ אינו משתלב בספרות אידיש אלא מתחיל ב-1903 את דרכו כסופר עברי, וכן הוא עצמו מצייין⁽²⁾ שעל אף אהבתו לצחוק הרי לכו נטה יותר אל הכיטוי השוקט והנוגה. לפי כך אנו מיחסים חשיבות מרובה יותר (בניגוד לדעתו של הסופר) למפגש עם שלום-עליכם האיש מאשר להתקלות ראשונית זו באחד מספריו.

ברקוביץ הכיר את שלום-עליכם בוילנה ב-1905 וכבר בסיומה של שנה זו הצטרף למשפחתו על ידי נשואין עם בתו הבכורה ארנסטינה, מיד לאחר החתונה הוא עוזב את רוסיה יחד עם משפחת חותנו כתוצאה מן הפרעות של 1905, ושוהה עמם בגליציה כמשך כמחצית שנה של 1906. פרק זמן זה הוא לדעתנו, פורמטיבי ביצירתו של ברקוביץ ומשמש בה נקודת מפנה, שכן הסופר מעיד על

עצמו כי עבר בחדשים אלה אל הכתיבה באידיש תחת השפעתו הישירה של שלום עליכם. יתירה מזו, ברקוביץ אינו נמנע מלציין, כי יצירותיו הראשונות באידיש (פליטים ומלפונים) עברו בקורת חמורה של חותנו אשר לא חסך בהערותיו אמנם בעיקר במשור הלשוני, אך יש והתערב אף בתחום המבנה⁽³⁾.

המעבר אל הכתיבה באידיש נראה לנו כשלב מכריע בהתפתחותו הספרותית של ברקוביץ. כיוון שבשלושת השנים הראשונות לפעילותו הספרותית, שהיו הפוריות ביותר, התמקד הסופר רק בעברית ופרסם עשרים וארבע סיפורים קצרים, לעומת זאת החל מ-1906 ועד יום מותו ב-1967, דהיינו במשך כ-60 שנה, כותב הסופר באידיש לא רק את מרבית יצירותיו (22 מתוך 36) אלא אף החשובות והמפורסמות מבין אלה שראו אור בפרק זמן זה, כשרק בשלב מאוחר יותר הוא מתרגמן לעברית. בתוכן נכללים לא רק סיפוריו הידועים ביותר כגון: מלפונים, פליטים, יום הדין של פייבקה, האחרון ורוחות רעות אלא גם כל המחזות וספרי הזכרונות ומרבית הרומנים, פרט ל"פרקי ילדות", כאשר רק רומן זקונים זה והסיפורים הקצרים "כרת" ואולי גם "הנהג" הנן יצירות בעלות חשיבות שנכתבו עברית באותו פרק זמן⁽⁴⁾. בעוד ששאר היצירות העבריות - פרט לשני סיפורים, שחשיבותם משנית ("ימות-משיח", ו"כלי-זכוכית") - הנם רק סיפורי ילדים פיליטונים והתחלות של יצירות ארוכות⁽⁵⁾. מסתבר, אפוא, שהמעבר לאידיש אינו מתבטא במשור הכמותי בלבד אלא כל ההתפתחות הז'נרית שביצירתו של הסופר מן הסיפור אל המחזה ומן המחזה אל ספרי הזכרונות ומהם לרומן נערכת באידיש.

אולם למעבר לאידיש נודעת השפעה אף על מרבית סיפוריו העבריים של ברקוביץ שנכתבו בין 1903 ל-1906. שכן בהשפעתו, בעידודו ובסיועו הפעיל של שלום-עליכם מתרגם ברקוביץ חלק נכר מסיפוריו העבריים לאידיש כאשר בחלקם הוא מכניס עבוד יסודי, שיש ומגיע עד כדי שנוי במשמעות היצירה, (למשל באושפיזין, ולפני-השולחן) כשעיבוד זה משמש כבסיס לתקונים שמכניס הסופר בגרסתם העברית האחרונה של הסיפורים בעוד שהיצירות שנכתבות במקורן אידיש מוכנסות לגרסה זו עם תקונים מועטים בלבד.

מכאן שבעיבודם של הסיפורים הקצרים לגרסתם הסופית לא זו בלבד שמסתמנת לעתים קרובות העדפה של המקור והתרגום האידיים על אלה העבדיים בתחום התימטי והאמנותי אלא יש והיא נכרת אף במשור הלשוני. כאשר הכתיבה באידיש והעבוד לשפה זו משמשים לא רק כגורם מפרה ומעשיר את לשונו העברית של הסופר בגבושה הסופי, אלא הם תורמים אף לפישוטה ולהגמשתה⁽⁶⁾.

אולם בעוד שהשפעתו הפורמטיבית של שלום-עליכם בתחום הכתיבה האידית של הסופר לא הוזכרה בדרך כלל על-ידי הבקורת, שנטתה להתעלם מיצירתו האידית של ברקוביץ מטעמים אידיאולוגיים. הרי לעומת זאת הועלתה על נס הזיקה בין שני היוצרים בתחום תירגומו של שלום-עליכם לעברית על-ידי ברקוביץ. כאשר העיסוק הרב בנושא זה נבע אף הוא ממניעים אידיאולוגיים. הואיל והתרגום נתפס כגאולת יצירתו של שלום-עליכם על-ידי הפיכתה לחלק מן הספרות העברית. בדיוננו בהיבט התרגומי של זיקת שני היוצרים לא נתיחס לטיבו של התרגום, נושא שהרבו לדוש בו בשנים האחרונות, אלא נתמקד רק בהשפעתו, על ההתפתחות בדרכו הספרותית של ברקוביץ עצמו. הוא מתחיל בתרגום ב-1910 ובמשך השנים נודע שמו יותר כמתרגמן של שלום-עליכם מאשר כסופר בזכות יצירותיו העצמיות. תופעה זו בולטת היטב כשלא זו בלבד שהוצאה לאור

של תרגומיו היא שמשמשת כעילה לעליתו לארץ אלא שגם ביאליק מברכו לבואו כמחרגם, ולא כסופר בזכות יצירותיו העצמיות. כאשר הוא מצדיק את גישתו זו לא בהערכה מועטת יותר ליצירתו העצמית של ברקוביץ אלא בהתמכרותו לתרגום בשנים האחרונות. מכאן, שביאליק מתעלם מן המעבר של ברקוביץ בשנות העשרים אל הדרמה, למרות שחלק ממחזותיו כבר פורסמו בעברית בכתבי העת(7).

נשאלת, אפוא, השאלה מה גרם למפנה זה במעמדו של ברקוביץ מסופר בזכות עצמו למחרגם? האם משחמע מכך שאכן זנח ברקוביץ את יצירתו המקורית לטובת התרגום? קביעה זו נכונה לדעתנו רק בחלקה. שכן ההתמכרות עליה דבר ביאליק נכרת היטב בשנים הראשונות בהם החל ברקוביץ בתרגומיו. בפרק זמן זה של השנים 1910-1914 מפרסם ברקוביץ 5 כרכים של תרגומיו לשלום-עליכם וכותב רק ספור מקורי אחד ("כלי-זכוכית") נתונים אלה מעוררים את התמיהה, מה הניע את הסופר להשקיע את כל כשרונו האמנותי בתרגום ע"ח יצירתו המקורית. הראשון שניסה להסביר תופעה זו כבר ב-1919 היה ש. צמח אשר במאמרו המפורסם "בעבותות הוי" (8) טוען שברקוביץ כה הרבה להבלע בספרות ההוי ("המנהגים") עד שטושטש פרצופו האישי, כשבסופו של תהליך התנוונות זה, הוא השליך אחר גוו את סיפוריו והתמכר מכל וכל לתרגום כתבי שלום-עליכם, כשלא קימת מחיצה בינו לנושא התרגום. לא ידועה לנו תגובתו של ברקוביץ על טיעונים אלה, שלא ספק היה דוחם מכל וכל. אף על פי כן הוא עצמו אימץ את אחד מהם. כאשר הוא מציין "בראשונים כבני-אדם" ובאגרותיו - שלא חש כל מחיצה בינו לחומר התרגום. אלא הוא מספר שעם סיום תרגומו הראשון "הייתי שכור אושר כאילו הוצאתי מתחת ידי יצירה שהיא כולה שלי". אך בניגוד לדעתו של צמח, אין הוא סבור שאיבד את זהותו האישית בתוך התרגום, אלא להיפך שהטביע עליו את חותמו האישי והוא רואה בו מעשה יצירה לכל דבר(9).

כשכתפיה זו, אולי יש משום נסיון להצדיק, שנים רבות לאחר המעבר לתרגום את העדפתו על יצירתו המקורית. אולם, ניתן להסביר את התמסרותו לתרגום בארבעת השנים הראשונות גם במניעים אוביקטיביים יותר; בראש ובראשונה יש לקחת בחשבון את גורם ההצלחה. שכן בעוד שהקבצים הראשונים של ספוריו בעברית ובאידיש מ-1910 זכו לקבלת פנים צוננת מאת הבקורת, הרי תרגומיו הראשונים התקבלו בהתלהבות רבה(10). אך דומה, כי מניע מכריע יותר מן ההצלחה שמה הקרבה המשפחתית והנפשית לשלום-עליכם. כיון שהשהות הממושכת במחיצת חותנו, ההזדהות עמו והמעורבות העמוקה של ברקוביץ בעניניו הספרותיים והחמריים של שלום-עליכם(11), שמשו אף הם, ללא ספק, קרקע פוריה להתגבשות הנטיה אצלו להדק את הזיקה הספרותית באמצעות התרגום. אם גם אין להתעלם ממשקלו של הגורם החמרי, שהסופר עצמו מציין, באגרתו לשטיבל: כי לפני המלחמה ספקה לו הוצאת 5 הכרכים (של התרגום) כדי מחצית מתקציבו(12). ברם, לא מן הנמנע הוא כי הצמצום הדרסטי ביצירה המקורית אינו נובע רק מן התרגום, אלא להיפך, יתכן גם, כי ברקוביץ מגיע אל התרגום כתוצאה מהדלדלות בכוחו היוצר, כפי שסובר צמח. שכן עוד לפני שהחל לתרגם את "טוביה החולב" בחורף 1910 אין ברקוביץ מפרסם במהלך שנת 1909 אף יצירה חדשה, אלא מסתפק בתרגום שניים מסיפוריו האידיים לעברית. כאשר גם בשנים 1908-1906 רואים אור רק 8 סיפורים חדשים באידיש לעומת 24 שהודפסו בעברית בשנים 1903-1906. מכל מקום נראה לנו כי אין להסביר בגורם אחד את התמכרותו של ברקוביץ לתרגום בארבעת השנים הראשונות, אלא יש לראותה כפעל יוצא משלוב של מספר גורמים שפעלו בו זמנית בדרגות עצמה שונות.

אולם כבר בתקופתו האמריקאית של היוצר (1915-1928) מתערערת ההשתלטות הבלעדית של התרגום על דרכו הספרותית. אמנם אין ברקוביץ מושך את

ידו ממנו בפרק זמן זה ומפרסם מעל דפי "התורן" שבעריכתו יותר תרגומים משל עצמו ומשל חותנו, מאשר סיפורים מקוריים חדשים(13). כן הוא מוציא לאור בהוצאת שטיבל בניו-יורק את התרגום לאבטוביוגרפיה של שלום-עליכם "חיי-אדם" ב-3 כרכים. ובנוסף על כך מעיד הוא על עצמו ב-1925, שמצויים אצלו בכתובים כ-5 כרכים המוכנים לדפוס של תרגומי שלום-עליכם(14). אף על פי כן הוא כותב בפרק זמן זה כ-15 יצירות חדשות, בעברית ובאידיש, בהן נכללים 3 דרמות ארוכות ואחד מסיפוריו החשובים "כרת". אולם אין ביכול ספרותי זה כדי לערער את הקביעה על הדלדול בכוחו היוצר של האמן, שכן 15 היצירות מתפרשות על 14 שנה בעוד שבשמונה השנים הראשונות לפעילותו האמנותית של הסופר עד לתחילת התרגום ב-1910 הוא פרסם למעלה מ-30 סיפורים בעברית ובאידיש, כשבהם נכללת מיטב יצירתו בתחום הסיפור הקצר.

אמנם דלדול זה בכוחות היצירה של הסופר בתקופה האמריקאית אינו נובע רק מן המעבר אל התרגום אלא בעיקר מעיסוקו בהקמה ובעריכה של כתבי עבריים באמריקה. אך אין להתעלם גם מן הזמן הרב שהקדיש הסופר בתקופה זו לטיפול בירושתו הספרותית של שלום-עליכם, כאשר הוא מכין לדפוס הוצאה של כל כתביו באידיש, מפרסם את אגרותיו וכן עורך ומביא לדפוס את "דאס שלום עליכם בוך", שחלק ניכר ממנו, אף נכתב על ידי ברקוביץ עצמו. כמו כן הוא מעבד לבמה האידיית את מחזותיו של שלום-עליכם(15). מסתבר אפוא שלא רק התרגום והעריכה אלא גם ההשתקעות בירושתו הספרותית של שלום-עליכם הם שגזלו את מרבית זמנו ומרצו של הסופר על יצירתו המקורית.

התקופה האמריקאית מסתימת בתרפ"ח עם עלייתו של הסופר לארץ לשם הכנה לדפוס של תרגומיו בהוצאת דביר. אולם באופן פארדוקסאלי דוקא בפרק זמן זה ממעט הסופר להקדיש את עתותיו לתרגומי שלום-עליכם, הואיל וארבעת הכרכים שרואים אור בשנים תרפ"ח-תרפ"ט היו, כנראה, מוכנים בידו כבר מ-1925. לעומת זאת עומדות השנים הראשונות לשהותו בארץ 1929-1936 כסימן של יצירה מקורית, אם גם זו נכתבת באידיש ורק מתורגמת לעברית, ומחציתה מוטבעת בחותמו של שלום-עליכם. שכן מתוך ארבעת היצירות הארוכות שמודפסות בהמשכים בעתונות האידיית בניו-יורק, שתיים נקשרות בשלום-עליכם. תחילה רואה אור הביוגרפיה על שלום-עליכם ובני דורו "ראשונים כבני-אדם" ובהמשך מתפרסם הדומן "מנחם מנדל בא"י", הבנוי הן על הדמות והן על התבנית של הדוממן של שלום-עליכם "מנחם מנדל בעל החלומות". אולם פריחה ספרותית זו בא על קיצה עם סיום עבודתו של ברקוביץ כסופר קבוע בפארווערטס הניו-יורקי. ובתקופה הארוכה של קרוב ל-30 שנה, בה אין הסופר כותב יצירות חדשות, הוא חוזר אל התרגום, שלפי עדותו העצמית, לא דרש ממנו מאמץ כה מרוכז כמו היצירה המקורית(16).

אם גם מ-15 הכרכים שמקיפה המהדורה הסופית של כתבי שלום-עליכם בתרגום ברקוביץ, לא נראה לנו כי יותר משלושת הכרכים האחרונים תורגמו בעת שהייתו של הסופר בארץ. מכאן שהדלדול בכוחו היוצר של האמן בתקופתו הארץ-ישראלית לא זו בלבד שאינו נובע מן העיסוק בתרגום, אלא אף מתקבל הרושם שהיצירות המקוריות הארוכות שנכתבו בפרק זמן זה (5) עולות כמותן על אלה המתורגמות משלום-עליכם(3)(17).

לסיכום דומה שניתן לקבוע כי למפגש עם שלום-עליכם האיש ועם פעלו הספרותי וכן לכניסה למשפחתו היתה השפעה מכרעת על דרכו הספרותית של ברקוביץ במשך כ-60 שנה. כיון שבהשפעתו הישירה של שלום-עליכם הופך ברקוביץ לא רק מסופר עברי לדו-לשוני אלא גם ליוצר הכותב את מיטב יצירותיו ואת

מרביתן באידיש, בעודי שבעברית הולכת מצטמצמת פעילותו היוצרת בעקר כמשורר הוירטואוזיות הלשונית, כשזו מתגלמת הן בעיבוד יצירותיו והן כתירגומן אך בעיקר בתרגום יצירות חותנו מאידיש. יתירה מזו מעורבותו ההולכת וגוברת בענייניו הספרותיים והחמריים של שלום-עליכם בחייו ולאחר מותו מזה, והתמסרותו להורקה מלשון ללשון הן של יצירותיו העצמיות והן של יצירות חותנו מזה, צמצמו אצל הסופר את הכורח הפנימי והחיצוני לכתיבת סיפורים חדשים, ובכך תרמו גורמים אלה להתדלדלות מעיין יצירתו המקורית כבר בשלבים המוקדמים של התפתחותו הספרותית. אולם באופן פראדוכסאלי שני כיווני ההתפתחות בדרכו של ברקוביץ הנובעים מזיקתו לשלום-עליכם, דהיינו, המעבר לכתיבה באידיש ולתרגום בעברית מזה והצמצום בפוריותו המקורית מזה זוכים לתפנית בסוף ימיו של הסופר. כאשר לאחר 30 שנות שתיקה, שלפניהם הוא יצר את כל יצירותיו המקוריות באידיש, מחדש ברקוביץ את כתיבתו בסוף ימיו ודוקא בעברית כאמצעות הרומן האבטוביוגרפי "פרקי ילדות" שפירסומו הסתיים כשנתיים לפני מותו של הסופר.

הערות

- (1) גליה ירדני, "שעה עם י.ד. ברקוביץ", על המשמר 26.3.1954.
- (2) ראה: י.ד. ברקוביץ, "ראשוני כבני-אדם" תל-אביב 1959, עמ' יב-טו, יח. להלן, ראשונים.
- (3) ראה, שם, עמ' קיח.
- (4) א. לגבי "הנהג" אין ודאות כי נכתב במקורו עברית למרות שפורסם תחילה בעברית במאזנים ב-15.3.1929, בעוד שבאידיש ראה הסיפור אור ב"דער טאג" ב-1.5.1929. אולם מתעורר ספק לגבי שפת כתיבתו הראשונית עקב הפרש הזמן הקצר של חודש ומחצה בלבד בין שני הפרסומים מזה וכן עקב העובדה שכאותו פרק זמן כותב הסופר את כל שאר יצירותיו תחילה באידיש, מזה.
- ב. הנתונים המספריים של היצירות שנכתבו עברית עד 1906, וגם אחרי שנה זו, כוללים אף סיפורים שראו אור רק מעל דפי העתונים וכתבי-העת ולא קובצו במהדורה הסופית של כל כתביו של הסופר.
- (5) א. בסיפורי ילדים כונתינו ליצירות שנכתבו למען ההוצאה של ספרים לילדים שיסד ברקוביץ ב-1922 בניו-יורק "מקראות קטנות", ביניהם נכללים (1) הסיפור: אל הדוד באמריקה, (2) המערכונים הדרמטיים: (א) משחק פורים, (ב) הוכוח (תת כותרת: "בדיחה מימי קדם") עליהם יש להוסיף את הסיפור "בכית-חולים של בובות" שפורסם בכתב עת עברי לילדים "ערן" שערך הסופר באמריקה, בתרפה.
- ב. כפיליטונים אני מחשיבה את היצירות "כלבו" ו"דוקטור לפילוסופיה - שראו אור בהתורן בסדרה "פרצופים" ונחתמו בכינוי הספרותי של ברקוביץ י. אבי-תמר, בו נהג לחתום את הפילוטונים שלו, בעוד שאת יצירותיו הכלטריסטיות חתם תמיד בשמו המלא.
- ג. כהתחלות ליצירות ארוכות מהוות היצירות הבאות: (1) "בארצות רחוקות" - מחזה במערכה אחת, שפורסם בה"מקלט" ב-1920 - אשר שימש בסיס למחזה בשם זה ב-3 מערכות, שנכתב אידיש. (2) כ-3 סיפורים,

שכולם עוסקים במנוחין כברלין, ומשמשים גרעין ראשוני לרומאן "ימות-משיח" - כסיפורים קצרים הם לא קובצו בכתביו של הסופר, וראו אור רק מעל דפי כתבי-העת.

- (6) טיעונים אלה הינם מסקנות מבדיקות טקסטואליות שנערכו בעבודת הדוקטור של מחברת המאמר, הנכתבת בהדרכת ג. שקד.
- (7) א. ראה: ח.נ. ביאליק דברים שבעל-פה", כרך ב', עמ' קצ, תל-אביב, תרצ"ח.
ב. המחזות של ברקוביץ שפורסמו בכתבי עת עבריים עד לנאומו של ביאליק הם:
(1) "בארצות-רחוקות" בהדואר כ-1922. (2) "מי נביא וידע" - השלוח, 1926. (3) "אותו ואת בניו", הדואר 1928.
- (8) מאמרו של צמח פורסם במאסף "ארץ", אודסה תרע"ט, עמ' 127-148. לברקוביץ הוא מתייחס כעמ' 2-141. צמח שהפך בעת שהותו של ברקוביץ בארץ לידידו הקרוב, ניסה לתקן את הרושם הקשה של דבריו אלה, במאמר שפרסם ב"על המשמר" כ-16.4.1965 בשם "דברים כהויתם". בו הוא טוען שברקוביץ לא הסתפק בנובילות שלו בתאורי הוי בלבד, אלא אף גילה "נככי נפשו של האדם היהודי". ועקב ההערכה הרבה לנובילות אלה והציפיות שהן עוררו לגבי המשך דרכו של ברקוביץ, הרי רב היה האוש והמרירות שהתעוררו והשתקפו במאמרו "בעבותות הוי" כשנודע שכרקוביץ השתקע כולו בתרגום.
- (9) ראה: ראשונים, עמ' רמ"ג, וכן אגרתו של ברקוביץ לז. שניאור ידירו מ-14.3.1927. השמורה בתיק שניאור בארכיונו של ברקוביץ בבית שלום-עליכם.
- (10) על הצלחת התרגום ראה: ראשונים, שם. לגבי הסתייגות המבקרים ראה למשל מאמרו של ד.א. פרידמן בהשלוח כרך כו 1912, "מהוי העירה" וכן מאמרו של ש. ניגר בהעולם 1910 "י.ד. ברקוביץ". ניגר מתייחס במאמרו גם לקובץ האידי.
- (11) עד לתחילת התרגום שהה ברקוביץ במחיצת שלום-עליכם תקופות ארוכות בשנים 1906 (חצי שנה) ו-1909 (3/4 שנה), בנוסף לשהייה של מספר שבועות מדי שנה בקיץ. עוד כ-1906 החל ברקוביץ בהעתקת היצירות של חותנו, והוא המשיך בתפקיד זה גם בשנים הבאות גם כשלא התגורר יחד עם שלום-עליכם. כ-1909 הוא הפך למזכירו של שלום-עליכם, כותב מכתביו ואף סייע בידו בעיבוד כתביו. אולם גם כאשר התגורר במרחק גיאוגרפי רב מחותנו הוא שימש ככא-כוחו כתחום הכספי. כאשר בעת שהותו בניו-יורק ובורשה ניהל ברקוביץ משא-ומתן עם העתונים היומיים האידיים לגבי פרסום יצירות שלום-עליכם, ואף טיפל בתיאטראות ניו-יורק בהעלאת המחזות של חותנו. על-פי ראשונים, עמ' קיז, קמח, קז, קנו, קנט, קסב-קסז, קעא, קעג, קפא, קפח-ט, קצב, ריא-ב, ריד, דלז, רמה-ו, רסא, רטג, רנח, רעו, שו, שיג.
- (12) האגרת לשטיבל מ-20.4.1921 שמורה בתיק שטיבל בארכיון ברקוביץ.

- (13) במהלך השנים תרעו-תרעט פרסם ברקוביץ בהתורן כ-30 מתירגומיו לשלום-עליכם (כולל שתי יצירות ארוכות בהמשכים), 6 סיפורים שלו המתורגמים מאידיש, ורק 4 יצירות חדשות שנכתבו עברית בפרק זמן זה.
- (14) עדות זו מצויה בעמ' 24-25 של האבטוביוגרפיה האידית של ברקוביץ, אשד הוכנה על-ידו כ-1925 עבור ה"לעקסיקאן פון אידישער ליטעראטור", אך לא נשלחה ונגנזה בארכיונו של הסופר. להלן, אבטוביוגרפיה.
- (15) הנתונים האלה מבוססים על האבטוביוגרפיה עמ' 19-22, פרט למידע על "דאס שלום-עליכם בוך", אשר ראה אור רק ב-1926 בעוד שהאבטוביוגרפיה נכתבה ב-1925.
- (16) עדות זו מצויה באגרתו של ברקוביץ לאייב קאהאן מ-27.12.1936 השמורה בארכיון ברקוביץ.
- (17) אנו מבססים את קביעתנו שבארץ ישראל לא נערכו על-ידי ברקוביץ יותר משלושה כרכי תרגומים של שלום-עליכם על ההנחה שאכן היו בידיו ב-1925 חמישה כרכי תרגומים שלא פורסמו בספר, כפי שהעיד באבטוביוגרפיה. אם מוסיפים כמות זו אל חמשת הכרכים שראו אור ברוסיה עד 1914 ולכרכי התרגום של "חיי אדם" שפורסמו בניו-יורק, הרי נגיע ל-12 מכרכי המהדורה הסופית, לפי כך נשארים רק 3 האחרונים מתוך 15 הכרכים של המהדורה הסופית שעשויים היו להיות מתורגמים בשלימותם או כחלקם בארץ או בארצות הברית בין השנים 1925-1928.
- לעומת זאת 5 היצירות הארוכות שנכתבו ופורסמו בספר בעת שהותו של הסופר בארץ, מפורטות להלן לפי סדר כתיבתן: (1) "יום אתמול כי עבר", 1929-30 - התפרסם כספר ב-1962; (2) "דאשונים ככני-אדם", 1931-33 - בצורת ספר תש"ג-ד; (3) "מנחם מנדל בארץ-ישראל", 1933-34 - בצורת ספר תרצו; (4) "ימות-משיח", 1934-35 - ראה אור כספר בתרצח; (5) "פרקי ילדות", 1963-65 - בצורת ספר תשכו.